

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

На правах рукопису

КУЦА Ольга Павлівна

**МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ І РОЗВИТОК
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Спеціальність 10.01.01 — Українська література

Автореферат
дисертації на здобуття вченого ступеня
доктора філологічних наук

Львів
1996

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

На правах рукопису

КУЦА Ольга Павлівна

**МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ І РОЗВИТОК
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Спеціальність 10.01.01 — Українська література

Автореферат
дисертації на здобуття вченого ступеня
доктора філологічних наук

Львів
1996

12.161.2

ДВ 36, 999

ЛННБ України ім.В.Стефаника



00760992 (X)

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української літератури Українського державного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор **Денисюк І.О.**, доктор філологічних наук, професор **Качкан В.А.**, доктор філологічних наук, професор **Федченко П.М.**

Провідна установа — Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Захист відбудеться **5 березня 010 год** 1997 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.04.04.12. у Львівському державному університеті ім.Івана Франка (290601, м.Львів, вул.Університетська, 1).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Львівського державного університету імені Івана Франка.

Автореферат розіслано **31 січня** 1997р.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради, канд.філологічних наук

Зіттерлак

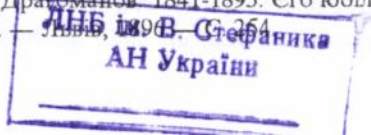
З.М.ТЕРЛЯК

Загальна характеристика роботи

У період фатального занепаду українства після впровадження валуєвського циркуляра українська література, що виконувала роль національної політики, потребувала для свого розвитку, за спостереженням М. Драгоманова, праці Геркулеса. М. Драгоманов свідомо узяв цю місію на себе і протягом трьох десятиліть виступав політиком, ученим, публіцистом і літературним критиком, тобто «усім нараз» (М. Євшан). Серед «організаторів духовної праці» в Україні І. Франко визначив йому місце першого політичного письменника, «провідника» літературної школи 70-80-х рр. Перебуваючи у центрі суспільно-культурного життя, М. Драгоманов розворушував та інтелектуалізував насамперед літературний процес. Індивідуальність політичного мислителя та його літературні ідеї мали безпосередній вплив на творчість М. Старицького, Олени Пчілки, І. Рудченка, І. Франка, М. Павлика, Лесі Українки, Панаса Мирного, О. Кониського, Б. Грінченка, В. Самійленка, М. Коцюбинського. Вирішальну його роль у спрямуванні українських письменників до праці над перекладами шедеврів світової літератури визнавали навіть запеклі опоненти.

Літературознавча концепція М. Драгоманова не виокремлюється із драгоманівської системи ідей, яка стрімко еволюціонувала у напрямі від всеросійського радикалізму до української національної свідомості, спрямовуючи у русло новоевропейського прогресу українську політику і літературу. Саме у літературно-критичних виступах М. Драгоманова найперше віддзеркалювалася його блискавична реакція на динаміку політичних обставин та відповідна їй змінність громадсько-політичної тактики. Тому аналіз взаємодії його літературознавчої концепції із літературним процесом передбачає конкретизацію хронологічно-часових і суспільно-політичних її вимірів, хоча ставлення М. Драгоманова до літератури як найважливішого критерію духовної життєздатності народу залишалося незмінним упродовж усієї діяльності. Ідейний фермент М. Драгоманова в українському літературному процесі був настільки потужним, що уже сучасники обґрунтували потребу наукового вивчення його діяльності у цій сфері, бо «...чим швидше наша суспільність, а особливо наша інтелігенція, дійде до спокійного розбору, до позитивного використання его багатой духовной спадщини, тим ліпше для неї»¹.

¹ Михайло Петрович Драгоманов: 1841-1895. Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. — Львів, 1909. — С. 251.



Основи наукового драгоманознавства заклали ще учні М. Драгоманова — М. Павлик та І. Франко. Його роль в історії розвитку українського письменства високо оцінили М. Грушевський, В. Гнатюк, С. Єфремов, О. Барвінський. Та навіть після бурхливих пристрастей навколо спадщини М. Драгоманова наприкінці XIX-початку XX ст. його діяльність у літературній сфері залишалася малодослідженою. Серед причин недостатнього її вивчення слід виокремити незреалізованість сформульованої М. Драгомановим вимоги до науковців керуватися у дослідженні будь-якого явища «холодно-науковим способом». В українських умовах це виявилось неможливим. На початку XX ст. вивчення проблеми майже повністю зосередилось навколо особи вченого, адже М. Драгоманов, орудуючи у письменстві «літературним ножем», «Геракловою лопатою» чи «сокирою Рубача», часто ранив невинних, таких же одержимих українською ідеєю, як сам. Цей факт відчутно провокував недооцінку його ролі в українському літературному поступі. Тоді дослідники ще не мали можливості використати його пребагатий епістолярій. А саме листи могли відкрити українцям значно виразніше, ніж усі твори, «горизонт думок і розвою» (І. Франко).

У радянські часи проблема взаємодії української ідеї М. Драгоманова з літературним процесом, найперше з такими його представниками, як П. Куліш, О. Кониський, Ом. Огоновський, з відомих причин не висвітлювалася, хоча українське відродження 20-х рр. XX ст. об'єднало зусилля науковців різного профілю для комплексного підходу до вивчення драгоманівської спадщини і обіцяло наукові здобутки. Над вивченням літературної діяльності М. Драгоманова тоді працювали М. Возняк, М. Грушевський, О. Грушевський, О. Дорошкевич, М. Зеров, М. Рудницький, К. Студинський. Можливості драгоманознавства 30-х рр. і наступних десятиліть ілюструє діяльність у цій галузі Д. Заславського: від спроб об'єктивного висвітлення ролі М. Драгоманова в українському суспільно-політичному і культурному русі (дослідження «Михаил Петрович Драгоманов», 1924) до принизливого самозаперечення (книга «М. Драгоманов. Из истории украинского национализма», 1934) і знову до обережної реабілітації М. Драгоманова (монографія «Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність», у співавторстві з І. Романченком, 1964). Згодом В. Лукеренко, В. Сокуренько, Раїса Іванова готували ґрунт для поглибленого вивчення діяльності М. Драгоманова у сфері української літератури. Однак цінні праці Ю. Охримовича, І. Лисяка-Рудницького та інших, важливі для дослідження взаємодії ідей політичного мислителя з

літературним процесом 70-х — першої половини 90-х рр. XIX ст., донедавна залишалися недоступними літературознавцям України. Разом з тим не можна обминути існування так званого антидрагоманознавства, яке опиралося на полемічно загострені літературно-критичні праці ученого, особливо Шевченкознавчі, його понадміру дошкульні оцінки літературного процесу 60-х рр. та на вихоплені з контексту цитати із листування з російськими кореспондентами. Маємо на увазі діаметрально протилежні до Франкового означення «свідомий Українець» оцінки Д.Донцова, М.Мухина, К.Чеховича, Н.Антоненка, Р.Задеснянського. Крайні «заперечники» М.Драгоманова зосереджували увагу навколо найбільш дратівливої у драгоманознавстві проблеми українсько-російських літературних взаємин, не вникаючи у тактичні плани Драгоманова-політика, нехтуючи широким контекстом та амплітудою коливань його висловлювань.

Об'єктивне вивчення спадщини М.Драгоманова розпочалося наприкінці 80-х — початку 90-х рр. нашого століття, особливо напередодні ювілейного 1991 р. Вагомий внесок у її осмислення із одночасним висвітленням проблем літературознавчого характеру зробили Раїса Іванченко, В.Довгич, І.Денисюк, Я.Дашкевич, Я.Грицак. Кількадесятирічне замовчування і відкрите применшення позитивного впливу М.Драгоманова на літературний процес спонукало літературознавців до інтенсивних дослідів над висвітленням проблеми, оскільки «суцільним безглуздям були спроби не помічати й не «враховувати» його (тобто впливу. — О.К.) при дослідженні й характеристиці цього процесу»¹. Аргументовані докази історичної рації і доцільності літературознавчої концепції М. Драгоманова подав П.Федченко, не применшуючи її слабкостей і хиб². Насамперед вимагало уважного з'ясування ставлення М.Драгоманова до Т. Шевченка, оскільки політико-публіцистичний трактат «Шевченко, українофіли і соціалізм» вніс у літературу про Т.Шевченка бурхливі пристрасті, що переходили у національно-політичну площину. Спеціальний аналіз названої праці М.Драгоманова у зв'язку з його соціально-культурною концепцією належить Л.Новиченкові³. По-новому підійшла до методологічних засад літературно-естетичних поглядів

¹ Федченко П. «Апостол правди і науки» // Слово і час. — 1990. — №7. — С.39.

² Федченко П. Михайло Драгоманов. — К., 1991.

³ Новиченко Л. Т.Шевченко в соціально-культурній концепції М.Драгоманова // Слово і час. — 1990. — №2.— С. 3-12.

М. Драгоманова Любов Гаєвська¹. Участь М. Драгоманова у творчій долі письменників висвітлювали В. Качкан², А. Погрібний³, автори вузівського підручника з історії української літератури⁴. Вагомим внеском у розвиток драгоманознавства стала науково-дослідницька та редакторсько-упоряднича праця Р. Міщука. Книга «Михайло Драгоманов. Вибране» (К., 1991) та збірник «Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова» (К., 1991) є спробою нового комплексного осмислення доробку М. Драгоманова. До нього увійшли ґрунтовні драгоманознавчі студії літературознавців П. Федченка, Л. Новиченка, В. Смілянської, С. Мишанича, В. Москаленка. Нез'ясовані чи маловивчені проблеми літературно-критичної спадщини М. Драгоманова порушувались під час наукової конференції молодих учених «Михайло Драгоманов і українське національне відродження» (Київський університет імені Т. Шевченка, 1991) і наукової конференції «Михайло Драгоманов і проблеми суспільно-політичного та національно-культурного розвитку в Україні і в Європі» (Київ, 1991). Усі ці дослідження торкаються становлення літературознавчої концепції М. Драгоманова під впливом потреб культурно-просвітницького руху 60-х рр., діяльності «політичного письменника» і «провідника» української літературної школи 70-80-х рр. та значення універсальної драгоманівської літературної моралі для творчості письменників національно-радикального періоду.

Таким чином склалися передумови і назріла необхідність системного, наукового з'ясування ідейного впливу М. Драгоманова на літературний процес від першої половини 60-х і до першої половини 90-х рр. XIX ст. з огляду на перспективність багатьох його думок про входження української літератури у європейський контекст - проблеми, яка і сьогодні переймає учених і політиків. У цьому полягає **актуальність** реферованої дисертації.

Метою дисертації є дати аналітико-синтетичне дослідження результативності літературознавчої концепції М. Драгоманова та впливу його особистості на український літературний рух в екстремальних умовах, коли

¹ Гаєвська Л. Літературно-естетична концепція М. Драгоманова у контексті культурософії XIX ст. // Штрихи до наукового портрета М. Драгоманова. — К., 1991. — С. 42-61.

² Качкан В. Михайло Павлик. — К., 1986.

³ Погрібний А. Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX ст. — початку XX ст. — К., 1990.

⁴ Історія української літератури кінця XIX-початку XX століття (За ред. П.П. Хропка). — К., 1991.

діяли валуєвський циркуляр 1863 р., емський указ 1876 р. і таємний указ 1881 р. У зв'язку з цим дисертант ставив перед собою такі **завдання**:

— обґрунтувати історичну зумовленість літературних програм М. Драгоманова («знизу вверх», «чотирьох літератур», «руководячої літератури»), осмислити їх «вузькі місця» і виявити художню реалізацію його ідей та вимог у конкретних творах тогочасного українського письменства;

— простежити вплив унікальної особистості М. Драгоманова на інтелектуальне наповнення та європеїзацію творів М. Старицького, І. Франка, П. Куліша, Олени Пчілки, О. Кониського, Лесі Українки;

— окреслити по-новому внесок М. Драгоманова у розвиток українського шевченкознавства другої половини ХІХ ст.;

— реконструювати погляди М. Драгоманова на національну своєрідність української літератури ХІХ ст. та його інтерпретацію термінів «національне» і «космополітичне» у літературі та «народність» і «національність» літератури;

— дослідити проблему політичної заангажованості письменства крізь призму взаємин М. Драгоманова з І. Франком, М. Павликом, О. Кониським, П. Кулішем, Лесею Українкою, значення його літературної діяльності для утвердження національно-радикального напрямку — «краху общерусизму на українському ґрунті».

Системний підхід до діяльності М. Драгоманова у сфері літературного процесу вимагав відтворення зворотного впливу — творчості і культурно-просвітницької діяльності українських письменників на викристалізування української ідеї політичного мислителя. Вирішальне значення мало найближче оточення, переважно письменники та діячі національного напрямку: О. Кониський, М. Старицький, М. Лисенко, Л. Глібов, Олена Пчілка, В. Антонович, П. Житецький, В. Навроцький, М. Бучинський, І. Франко, М. Павлик, Леся Українка. Нетрадиційний напрям еволюції М. Драгоманова — «від демократизму до націоналізму» (Ю. Охримович), що включав його відмову від літературного «общерусизму» і перехід до «нового виду» українства, був би неможливим без впливу членів Старої Громади. У складних стосунках з О. Кониським, М. Старицьким, В. Барвінським, Ом. Огоновським емігрант-вигнанець не потребує захисту, бо при об'єктивному їх витлумаченні увиразнюються лише різні шляхи до реалізації спільної ідеї національно-політичного визволення у тогочасних складних умовах, охарактеризованих І. Франком як «проклятий безконецник». Крізь призму цих листовних «боїв» можна дослідити внесок кожної із сторін у «крах общерусизму» в українській літературі та для **збереження** — а саме таке надзавдання ставилось у 80-х рр.

— національних цінностей, на ґрунті яких змогла вирости нова «українсько-європейська» (М. Драгоманов) література.

У роботі приділяється увага категорії, яка не є визначальною у процесі аналізу художньої творчості. Йдеться про біографічно-психологічні особливості письменника. Обминути проблему своєрідності характеру М. Драгоманова при висвітленні дисертаційної теми виявилось неможливим, оскільки діяльність політичного письменника невіддільна від просвітницько-наставницьких функцій. Дисертант погоджується із пропозицією І. Денисюка ввести у драгоманознавство категорію «драгоманівський характер», що уможливило додання вульгарних спекуляцій навколо його діяльності, особливо так званого дон-кіхотства з російською літературою. Відстоюючи до кінця життя свої погляди на «справу відносин українців до російської літератури», непоступливий М. Драгоманов мав мужність визнати себе Дон-Кіхотом. Літературне «росіянство» М. Драгоманова вимагало наукового розгляду на основі якнайширшого контексту його висловлювань і поглядів, глибокого вивчення раніше недоступних джерел, листування із численними українськими та російськими кореспондентами, розгляду його пропаганди російської літератури з обов'язковим врахуванням утилітарної — у кількох напрямках — мети та завдань, які мала виконати ця пропаганда. Загострена М. Драгомановим проблема двомовності української творчої інтелігенції розглядається у роботі як трагічний для її діяльності наслідок історичних умов та національно-політичних обставин, які й спонукали вченого теоретично обґрунтовувати для українських письменників необхідність розвивати, подібно до М. Гоголя, «другу душу».

У дисертації вперше досліджується діяльність М. Драгоманова у тісній взаємодії із українським літературним рухом на різних етапах його розвитку — від періоду «Основи», як «першого почину», аж до виникнення «найновішої фази» (І. Франко), представники якої, критично осмисливши літературні програми М. Драгоманова, але йдучи його дорогою, обрали визначальними національні цінності. У висвітленні поставлених завдань і названих проблем, що увиразнюють рятівний для нації синтез політичної ідеї М. Драгоманова і національного напрямку в українській літературі, полягає **наукова новизна** дисертації.

Основні ідеї дисертації відбиті у монографії, ряді статей та наукових доповідях на конференціях у Львові (1990, 1991, 1994), Ужгороді (1990), Луцьку (1991), Тернополі (1991, 1996), на міжнародних конференціях «Михайло Драгоманов і проблеми суспільно-політичного і національно-культурного

розвитку на Україні і в Європі» (Київ, 1991), «Суспільно-політична і філософська думка на західноукраїнських землях у контексті національно-культурного розвитку народів Австро-Угорщини» (Львів, 1991), «Українська еміграція в історії та літературі» (Тернопіль, 1996), «Іван Франко — письменник, мислитель, громадянин» (Львів, 1996) та на II і III міжнародних конгресах українців (Львів, 1993; Харків, 1996). Матеріали і висновки дисертації апробовані у лекційних курсах з історії української літератури у Тернопільському педагогічному інституті.

Результати дослідження можуть бути використані для подальшого вивчення українського літературного руху другої половини XIX ст., зокрема при читанні спецкурсів з історії літератури 70-80-х рр. та літературної критики, при написанні різних довідкових видань, а також стати відправним пунктом для нових літературознавчих досліджень.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів та висновків.

Основні положення, які виносяться на захист:

— історична зумовленість появи М. Драгоманова у політичному і літературному житті України;

— літературознавча концепція М. Драгоманова як логічне і закономірне продовження поліфункціональної програми прогресивного українського культурно-просвітницького руху;

— «космополітичне — не безрідне» — головний постулат літературознавчих виступів М. Драгоманова;

— утилітарне спрямування громадсько-політичної тактики «через російську літературу»;

— теорії М. Драгоманова «чотирьох літератур» і «знизу вверх» — систематизація літературно-теоретичних пошуків попередників та один із реально можливих шляхів входження української літератури у європейський контекст;

— визначальна роль соціально-культурної концепції М. Драгоманова у науково-критичному осмисленні творчості Т. Шевченка;

— драгоманівська критика «неполітичної» літератури правильна і своєчасна — вона впливала із традицій літератур поневолених народів, виводила українських письменників із стану апатії та зневіри;

— цілісна літературознавча концепція М. Драгоманова — естетично-ідеологічний фундамент «нової фази» в історії розвитку української літератури.

У вступному розділі — «Умови формування культурологічної концепції Михайла Драгоманова» — простежується у загальних рисах становлення унікальної драгоманівської системи і кристалізація теоретичних засад подальшої діяльності політичного письменника і літературного критика на основі складного синтезу ідей М.Костомарова, Т.Шевченка, російських і західноєвропейських історико-філософських та літературних теорій. М.Драгоманов приєднався до українства у другій половині 60-х рр. і активно заявив про себе наприкінці цього десятиліття, у час гострої кризи національної ідеології, коли зв'язки молодого покоління з ідеями кирило-мефодіївців помітно послабились, а національно-політичний радикалізм, що творив єдине ціле у світоглядно-естетичній системі Т.Шевченка, розділився на «безполітичний націоналізм» і «безнаціональний політизм»¹. Отже, М.Драгоманов відчув себе «людиною української нації» у період, що належав до «найсумніших карт» (І.Франко) в історії українського національного руху. Підсумком першого етапу становлення громадянської ідеології М.Драгоманова Л.Білецький вважав 1859 рік, коли він ще не спостеріг принципового конфлікту між українством і російством, яке ототожнював з європейством. Хоча впливом сильної індивідуальності М.Драгоманова позначений український культурно-просвітницький рух 70-80-х рр. — соціально-радикальний, його позиція була помітною у загальноросійському та українському письменницькому середовищі вже у 60-х рр. Так, у 1861 р. він пішов усупереч громадській думці Росії, яка на деякий час була дезорієнтована авторитетним голосом «Современника», що різко виступив проти М.Пирогова. У полеміці з М.Добролюбовим М.Драгоманов «правильно оцінив цей літературний епізод, у якому «Современник» відіграв істинно сумну роль»². Уже в 60-х рр. М.Драгоманов допомагав українським письменникам виводити рідне письменство на європейський рівень. Сам він починав відлік власної літературної діяльності від 1859 р., тобто часу закінчення першого антракту в історії української літератури.

Світоглядна еволюція М.Драгоманова розглядається в тісному зв'язку із тогочасним літературним рухом, позначеним короткочасним піднесенням українського письменства після першого антракту (період «Основи»), катастрофічним спадом його після прийняття валуєвського циркуляра, коли

¹Охримович Ю. Развитие української національно-політичної думки. — Львів-Київ, 1922. — С. 69.

²Вольский А.Л. Русские критики. Литературные очерки. — СПб, 1896. — С.189.

письменники просто «вигибали» (С.Єфремов), занепадом української публіцистики у Галичині та пошавленням тут літературного життя з виходом «Правди» (1867). Акценти на ідейно-культурологічних позиціях М.Драгоманова у контексті діяльності організаторів недільних шкіл важливі з того погляду, що аргументи своїх тогочасних опонентів він візьме за основу власної літературознавчої концепції і, поглибивши та розвинувши пізніше «науковим способом», використає у полеміці з противниками «окремішності» української літератури. У розділі обґрунтовується історична необхідність діяльності М.Драгоманова як українського політичного письменника, переглядаються світоглядні основи, які безпосередньо впливали на формування його літературознавчої концепції.

Після смерті Т.Шевченка українська ідеологія на Наддніпрянщині гостро потребувала «когось», хто по-шевченківськи сказав би світові «чисту українську правду» (О.Лоначевський), а знесилена боротьбою з москвофільськими і полонофільськими тенденціями галицька молодь — чогось «нечуваного», що зробило б «кінець» (О.Терлецький) очевидній катастрофі українства. М.Драгоманов виявився одним із небагатьох серед українських діячів, хто, завдяки блискучій науковій ерудиції, європейській освіченості, політичній сміливості, міг вирішувати не тільки наукові чи політичні проблеми, а й давати «майже педагогічні ради» письменникам, що змушені були творити «з думкою про єдину лекучу потребу народу: національну свідомість і боротьбу за національну окремішність»¹. Українець М.Драгоманов за тих умов почував себе «общеросом», сином Росії. Його «думки і психіка», за власним зізнанням, закоріювалися у творах І.Тургенева, хоча українська література мала вже геніального Т.Шевченка і предтечу модерної поезії П.Куліша. Чітко заявлена на початку 60-х рр. позиція О.Кониського, П.Куліша, Л.Глібова суперечила ідейним постулатам М.Драгоманова. Він ще не мав тоді підстав не вірити М.Чернишевському, який радив прогресивним українцям вести мову лише з тими «великоросами», яких не соромиться назвати «своїми» їх батьківщина. Неврахування стрімкої світоглядної еволюції М.Драгоманова, недиференційований розгляд його поглядів 60-х рр. і пізнішого періоду призводили до необ'єктивних висновків на зразок того, що «стронінським московським оком ціле своє життя дивився Драгоманов на українську справу»². Опинившись на пограниччі двох

¹ Рудницький М. Від Мирного до Хвильового. — Львів, 1936. — С.45.

² Мухин М. Драгоманов без маски. — Львів, б.р. — С.1.

літератур, з яких рідна була «підрядною», він у 60-х рр. віддав перевагу російській, яка тоді і пізніше виконувала «фатальну роль» (Л.Білецький) у його особистому житті і діяльності. Досягнення «общеруської» («російсько-європейської») літератури, а не «московської», як наївно уточнював М.Драгоманов, тоді важили для нього більше, ніж українська літературна традиція, хоча трактування «сліпого» наслідування поезії Т.Шевченка як «небаченого тупоумія» було небезпідставним. «Основа» — «перший почин» (І.Франко) національного письменства — не стала «откровенням» для інтелігенції драгоманівської орієнтації, «не збудила в ній такого ентузіазму, як би треба було надіятися»¹. «Політичний жар» М.Драгоманова мусив взаємодіяти із катастрофічною українською ситуацією — повною відсутністю тут «політичних людей», яких за традицією могла виховати художня література. Драгоманівські вимоги «ясних» і «живих» типів і виступи проти алегоричних образів збіглися із наступом реакції, коли атаки на українських письменників перейшли будь-яку «міру пристойності і літературної гідності» (О.Піпін). Найбільш прогресивним «ділом» для М.Драгоманова з його посиленою увагою до ідеї свободи у західноєвропейському сенсі стала освіта визволеного селянства, творення популярної літератури. У 60-х рр. до простонародної аудиторії «нагально спрямовувала» літературу, з одного боку, «соціокультурна ситуація» в Україні, а з другого — широкий інтерес до селянської тематики у європейських літературах, що знайшов художнє вираження у «жоржсандівській» і «бальзаківській» тенденціях². Отже, література «для народу» стала точкою дотику раннього драгоманівського демократизму і європеїзму. Але настанов на її творення не приймали ті представники Київської Громади, які намагались «возвести своє слово у генеральський чин» (М.Старицький). Одночасна орієнтація М.Драгоманова на кращі зразки європейської і російської літератур та на «магічне коло» простонародності штовхала його уже в 60-х рр. до суперечливих і непослідовних вимог. Їх не міг уникнути навіть П.Куліш, який радив не морочити «народові» голови «солодким одуром» і тут же закликав вийти за межі «зачарованого кола». Позиція М.Драгоманова виявилась найбільш «задириливою» через ототожнювання європейськості і російськості («общеруськості»). Так само не приймалися серед діячів українського

¹ Франко І. *Україна irredenta*//Житє і слово. — 1895.—Т. 4.— Кн. 6.—С. 478.

² Наливайко Д. *Українська реалістична література в порівняльно-типологічному зрізі* // Хроніка-2000. — 1993. — Вип.5(7). — С.84-85.

культурно-просвітницького руху (Л.Глібов, О.Маркович, П.Куліш, О.Кониський, П.Житецький) його космополітичні «заяви», як «примарні ідеї». За космополітичними гаслами російських революціонерів українці інтуїтивно відчували «якийсь кривавий фантом» (В.Торчин). У 60-х рр. М.Драгоманов ще не помічав поширення в Україні космополітизму саме у його російському варіанті — далекого від загальнолюдських надбань і потреб, як «обезнароднювання». Тому цілком правильна настанова полтавських громадівців — «наше діло вже помітно розходиться з ділом всеросійських космополітів і нам швидше треба визнати сю особність...»¹ — була для нього неприйнятною, навіть видавалась «реакційною». Тези своїх опонентів-шістдесятників М.Драгоманов підтвердив власними спостереженнями на початку 80-х рр. У праці «Историческая Польша и великорусская демократия» він відмежував «об'єктивний» космополітизм, до якого «не доходили» навіть прогресивні російські діячі, від великодержавного націоналізму, що завжди прикривався космополітичними фразами, «не туди» спрямовуючи свої псевдо-космополітичні проповіді². Дисертант дійшов висновку, що драгоманівське розуміння космополітизму розходилося із загальноприйнятим його тлумаченням, яке зафіксоване у словнику В.Даля («Людина, яка не визнає особливих стосунків з батьківщиною»).

Оскільки утвердження теорії літератури «для домашнього вжитку» пов'язується із діяльністю М.Драгоманова, то далі розглядаються причини її виникнення на широкому суспільно-культурному тлі 60-х рр. Прихильність до цієї теорії стала, як зізнавався сам М.Драгоманов, причиною «ворожих почуттів» між ним і Київською Громадою. Активний її член В.Беренштам засвідчував, що всі теоретичні незгоди між ними впливали із «границь», якими М.Драгоманов обмежував «місцеві» літератури. Незважаючи на слухність Франкових зауваг стосовно цієї проблеми, не можна погодитись із деякими його полемічними висловами на зразок того, що саме «з легкої руки Костомарова та Драгоманова» почала «гуляти по Україні» названа теорія³. Є. Шаблювський відкидав приписування М.Костомарову авторства

¹ Чижевський Дм. Драгоманів і Стронін // Драгоманівський збірник: Праці високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова. — Прага, 1932. — С. 297.

² Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия // Вольное слово. — Женева, 1881 — №13. — С. 5.

³ Франко І. Ювілей Івана Левицького (Нечуя) // Зібр. творів: У 50 т. -К., 1982. - Т. 35. — С. 371 (далі у тексті вказуємо арабськими цифрами том і сторінку).

теорії літератури «для домашнього вжитку», бо воно, на думку дослідника, не цілком відповідає історичній дійсності. В.Смілянська наголошує на критичному ставленні до М.Костомарова з боку М.Драгоманова найперше через цю теорію. Дослідниця цілком слушно зауважила, що останній «був значною мірою учнем Костомарова»¹.

Діалектика М.Костомарова зазнавала краху уже в першій половині 60-х рр. Переслідування українських письменників як з боку уряду (могли шкودити «цілості» Росії, мали «шкідливий вплив на уми простолюддя») та офіційної журналістики (творили «якусь особливу південно-руську літературу»), так з боку польської публіцистики (твори українців небезпечні «ідеями руйнівного комунізму») завершилося валуєвським циркуляром. Цей таємний документ унеможлиблював навіть українську програму *minimum*, тобто костомарівський виклад елементарних наукових знань. Крім того, відповідний резонанс уже дало на той час ставлення В.Белінського до Т.Шевченка, П.Куліша та української літератури загалом: процес її розвитку вважався шкідливим для «общеруської». Для молоді драгоманівської орієнтації багато важило на початку 60-х рр. позиція М.Добролюбова, особливо його ставлення до Т.Шевченка. Назвавши поета істинно народним, а його твори — високими зразками не лише української поезії, а й світової, російський критик одночасно виявляв категоричне невдоволення обґрунтуваннями «широких» літературних можливостей українців з боку П.Куліша. По-українськи, за М.Добролюбовим, «не вийде гарним» твір, подібний до «Онегіна» чи «Героя нашого времени». М.Чернишевський, який на початку 60-х рр. своєю увагою до українських проблем завоював симпатії серед київської молоді, також не бачив потреби у «малоруській» літературі для освічених українців, особливо з тих галузей знань, у яких мова є «річчю другорядною». У той час прихильники «общеруської» літератури посилались на російськомовний «Журнал» Т.Шевченка як найдоказовіший факт «непристойності і нездатності» (І.Кулжинський) української літератури для задоволення «широких» потреб. Слов'янофіли (І.Аксаков, В.Ламанський) допускали її існування і навіть розвиток тільки для «домашнього вжитку». У Галичині польська шовіністична експансія та ще ідеологічно небезпечніша від неї промосковська політична орієнтація відкидали все українське. Писати «селянською» мовою для інтелігенції оголошувалось «божевіллям», оскільки

¹ Смілянська В. Батьки й діти (Микола Костомаров очима Михайла Драгоманова) // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. — К., 1991. — С.196.

у Росії вже була для неї література — «готова і багата» (41,188). Таким чином провідні діячі українського культурно-просвітницького руху 60-х рр. опинилися у скрутній ситуації: їх орієнтація на народ як на «животворящу» стихію, що мусила дати відповідь на всі українські питання, заводила у русло запропонованої слов'янофілами теорії «для домашнього вжитку». Піти на такий «ризикований крок» означало б «помножити безкраю масу тих розумових калік, яких і без того досить у Малоросії»¹. Пошуки істинної гуманності тільки серед простого народу — це, на думку П.Куліша, «крайнощі», які спричинили однобічний розвиток літератури і відчуження від національних проблем заможної та освіченої інтелігенції. Якщо внаслідок відомих історичних і політичних обставин український народ і не потребував іншої, тобто «не демократичної» літератури, то письменник, як особа наділена особливим відчуттям свободи, повинен вирватись за межі «зачарованого кола»².

Спостереження за полемікою привело М.Драгоманова до висновків, що теоретичні суперечки про «права» і «межі» української літератури при її тогочасних мізерних здобутках — це даремні «спори», бо «рамки «для домашнього обихода»... для неї скоріше заширокі, ніж завузькі»³. Занепад у діяльності Київської Громади був для нього очевидним. До кінця 1864 р. лише невелика група її членів планувала здебільшого індивідуальну працю у різних ділянках українознавства. На цей рік випав єдиний прижиттєвий критичний відгук на твори С.Руданського у лайливій статті А.Мартиновського «Еще о хохломании», що публікувалася в реакційному київському органі «Вестник Юго-Западной и Западной России». П.Єфименко та П.Чубинський, відбуваючи заслання у Північному краї, планували видавати силами засланих туди українців науково-літературний збірник, щоб таким чином дати змогу киянам спрямувати сили на написання творів «для народу». Подібно намагався zorganizувати літературну працю засланий у Вологду, а потім у Тотьму О.Кониський. О.Стороженко пояснював причини свого зречення українського слова нападками М.Каткова, який у всіх спробах українських письменників вбачав політичний сепаратизм. Та навіть в умовах

¹ Житецкий П. «Русский патриотизм»(Ответ «Дню») //Основа. — 1862. — №3. — С.21.

² Кулиш П. Украинофилам //Записки Українського Наукового Товариства в Києві. — 1911. — Кн.8. — С.73.

³ Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877) // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. — К., 1970. — Т. 2. — С. 165.

«непроглядної тьми» вони «щось пробували робити». Але «спроби гинули марно»¹. Отже, окреслення «вузьких границь» тогочасної української літератури означало не приниження її М. Драгомановим, — навіть при його нетривких зв'язках з національною літературною традицією, — а лише констатацію реального стану.

У другій половині 60-х рр. реформа 1861 р. «вдохлася без останку» (М. Грушевський). Реакція уряду, нігілістичний настрій серед представників російського ліберального руху, повне ігнорування українських проблем у європейській пресі після польського повстання 1863 р., розгубленість і дезорієнтація українських діячів та їх зневіра в українській визвольній ідеї, хитка позиція М. Костомарова, поради П. Куліша не втручатись у політику, оприлюднена заява О. Партицького про далеку від «політичного гукання» літературну працю галицьких народівців — все це спричинилося до того, що національно свідомі діячі українського культурно-просвітницького руху 60-х рр., навіть колишні члени Кирило-Мефодіївського братства «ідейно йшли взад та взад, поки не дійшли до ідей безполітичної культури та абстрактного українофільства»². Внаслідок цього фатального розриву цілісної української ідеології, художньо довершено відбитої у творах Т. Шевченка, українство розкололося: з одного боку опинилися ті, хто вважав першозавданням відстоювання національних цінностей, насамперед мови і письменства, ігноруючи ідею політичного визволення, а з другого — політичні діячі, що, знехтувавши національними проблемами, кинулися у вир загальноросійського революційного руху. Саме у цей період — наприкінці 60-х рр. — до українства свідомо і впевнено «пристав» М. Драгоманов. У розділі простежено його «нелегке втягування» в українські справи, розкриваються літературні взаємини з Ольгою Драгомановою (Оленою Пчілкою), М. Старицьким, С. Руданським, М. Лисенком. На тлі українсько-галицьких взаємин проаналізовані мотиви зацікавлення галицькою літературою (з 1863 р. М. Драгоманов читав майже усе, що друкувалося у Галичині), літературні виступи у «С.-Петербурзьких ведомостях», у яких він «витикав блуди» галицьких письменників та заохочував до «єдиноспасаючої праці над... українським словом»³. Комплексне вивчення українського питання, наукове

¹ Єфремов С. Самотній співець // Збірник історико-філологічного відділу УАН. — К., 1926. — №19. — Вип.1. — С.4.

² Франко І. *Ukraina irredenta*. — С.478.

³ Сторожинський О. «С.-Петербурзькі відомості» о галицькій літературі // Правда. — 1867. — Ч.26. — С.28.

з'ясування перспектив українського літературного руху, зацікавлення усною народною творчістю з метою дізнатися, «що думають українці про державні справи», — все це штовхало М. Драгоманова на шлях еволюції у напрямі від демократизму до національного самоусвідомлення.

У розділі II — «**Михайло Драгоманов про шляхи розвитку української літератури**» — досліджуються складові оригінальної літературознавчої концепції, що в умовах «нової оприщини» (І. Франко) підпорядковувалась входженню українського письменства у європейський контекст.

Критичний до романтичних мрій і скептичний до патріотичного самообману, М. Драгоманов об'єктивно оцінив здобутки української літератури 60-х рр., сили й можливості тогочасного політичного та культурно-просвітницького руху і приступив до вироблення тактики, яка синтезувала б національні культурні традиції із всеросійським радикалізмом. Протягом 1873 р. він перейшов від раніше пропагованої настанови «сидіти, посипавши голову попелом», використовуючи всі можливості для розширення культурно-національної програми, до пошуку способів закорінення прогресивних російських ідей в українському національному ґрунті. При російських обставинах «таке шукання мусило довести до трагічного кінця»¹. Коли М. Костомаров, щоб запобігти новим заборонам літератури, пробував примирити російський уряд з українським рухом, то М. Драгоманов зорієнтувався на російські наукові і культурні кола. Високоосвічений та енергійний, він уже на початку 70-х рр. поставив перед науковцями Росії вимоги об'єктивно-всєбічного підходу до минулого української культури, яка виконала цивілізаторську місію в імперії, а в XIX ст., внаслідок централізації, опинилася в «обриві». Перебільшуючи культурний рівень російського суспільства, М. Драгоманов — «дуже наївний» (О. Кістяківський) — вірив у можливість розвитку рідної літератури у рамках російської. Мізерні здобутки українського письменства другої половини 60-х рр. поставили його перед дилемою: або бути українськими росіянами, або, затративши всі сили на «даремні теоретичні спори», зробитись під тиском імперії «великорусами» чи «пасивними» білорусами. М. Драгоманов вибрав перше: силою Росії підіймати Україну, українську літературу, через російську ж виходити у слов'янський світ, у Європу. А «великоросів», як видавалось йому, можна було «уговорити..., щоб вони не дуже то лізли русити чужі окраїни»². Реально можлива громадсько-політична тактика — через російську літературу — була

¹ Франко І. *Ukraina irredenta*. — С. 479.

² Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Бучинським. — Львів, 1910. — С. 154.

для М. Драгоманова цілком закономірно: історично-суспільні обставини силоміць зіштовхували українських інтелігентів на пограниччі двох культур, спонукали розв'язувати проблеми української літератури із загальноросійської точки зору, тобто шукати «примирення» там, де, як писав І. Рудченко, «точки примирення бути не може...»¹.

У тому, що загальноросійська абстракція не є «общою руською», а «великоруською по составу», М. Драгоманов переконався уже в половині 70-х рр., але й далі опирався на помилкову тезу, за якою у літературі важливіші «дух і матеріал, ніж слово»². Він значною мірою свідомо відкинув національні особливості літератури і поставив їх у залежність від соціально-політичних обставин того часу. Громадсько-політична тактика, що була спрямована на здобуття можливостей для розвитку рідної літератури, закономірно призвела до перебільшення ролі російської у духовному житті українців і, зрозуміло, до взаємних незгод між М. Драгомановим і Громадою. Нещадна критика ідейно-художнього спрямування творів українських письменників спричинена не його «общерусизмом» чи тяжінням до російської ментальності, а гострішою, порівняно з іншими, реакцією на катастрофічний спад української літератури після впровадження валуєвського циркуляра; суперечностями, до яких призводила його одночасна орієнтація на кращі зразки європейської і російської літератури та на «магічне коло» протонародності; політичним безсиллям творів «для народу»; протиставленням демократизму і націоналізму як двох ідейних спрямувань у письменстві.

У цьому розділі аналізується ставлення М. Драгоманова-критика до творчості П. Куліша, О. Кониського, І. Нечуя-Левицького, С. Руданського, Л. Глібова, М. Стороженка, А. Свидницького, до галицьких письменників (авторів «Правди»), зроблено висновки, що його оцінки вишлювали з доктрини новоевропейського реалізму, яка не допускала естетики романтизму (література «мусить розвиватися на міцній реальній основі, а не на романтизмі і ретроградності...»³), і тактичного плану розвивати літературу українську через російську. На помилковість майже незмінної тактики М. Драгоманову вказували І. Рудченко, О. Кониський, І. Франко, М. Павлик, Олена Пчілка, Ом. Огоновський, Леся Українка. М. Драгоманову було відомо, що такі «стовпи» української літератури, як П. Куліш і М. Номис, уже на початку

¹ Лотоцький О. До світогляду старого українофільства (З листування І. Я. Рудченка з М. П. Драгомановим). — Варшава-Львів, 1938. — С. 11.

² Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька // Літературно-публіцистичні праці. — Т. 1. — С. 120.

³ Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким // За сто літ. — К., 1927. — Кн. 1. — С. 107.

70-х рр. сказали «досить» й «тепер і пальцем не повернуть в російській літературі»¹. Але багатообіцяючі літературні сили І.Рудченка із «страха іудейська» ставали пропащими. П.Куліш через цю ж безвихідь із «проклятого безконечника» невдовзі впав у «золотий сон» видання «Истории воссоединения Руси», а на початку 80-х рр. шлекав наївну політичну мрію про єднання українського народу з польською шляхтою.

Пасивно-вичікувальної позиції М.Драгоманов зайняти не міг. По-перше, її відкидала його неспокійно-вольова натура; по-друге, він цілком правильно передбачав небезпеку остаточної втрати зв'язків революційно настроєної української молоді з національним ґрунтом, бо вона і надалі зливалася б з російським визвольним рухом, а у школах вивчала б такі «історичні» факти, як легенду про Сусаніна або куди скочив кінь Іллі Муромця; по-третє, «росіянство» М.Драгоманова, яке він просив не ототожнювати з «москвитизмом», мало важливу «утилітарну» мету. Якщо б українці російської літератури не прийняли за «свою», рідну, і відмовились від спільних духовних надбань (насамперед від творчості Д.Ростовського, Ф.Прокоповича, І.Богдановича, М.Гнідича, М.Остроградського, М.Костомарова, М.Гоголя та інших), то вони залишились би з 5-6 україномовними письменниками. М.Драгоманов, повернувшись із закордонного відрядження, де був свідком бурхливого розвитку течій і напрямів у європейських літературах, застав в українській «початкову школу» (М.Рудницький). Після появи кожного невіддалого твору він «з великим страхом» очікував кепкувань противників на зразок тургенівського Пігасова. Отож, перебільшувати його роль в утвердженні літературного «общерусизму» не варто, бо на той час статус «общеруської» був досить міцно закріплений за російською, а насправді «великоруською» літературою. У своїй діяльності М.Драгоманов спирався на положення і висновки авторитетних учених — М.Костомарова, І.Срезневського, М.Максимовича, П.Куліша. Відсунувши на другий план національну своєрідність письменства, він розробив штучну теорію «чотирьох літератур», яку у Галичині порівнювали з літературним феодалізмом. Є.Желехівський у 1873 р. писав до нього: «Не можу я порозуміти, на чім Ви основуєте Ваш поділ літератури... Гадаю, що для заспокоєння наших українсько-руських бажань така дистинкція мало що, або таки нічого не причиняється. Який маєм ми... пожиток для нашої літератури з писань Гоголя, з більшої половини Гребінки і других таких? Сумну згадку нашого вікового яничарства!»². Шкідливість теорії «чотирьох літератур» безсумнівна, бо слово

¹ Лотоцький О. До світогляду старого українофільства. — С. 6.

² Австро-руські спомини (1867-1877) М.Драгоманова. — Львів, 1889. — С. 145-146.

М. Драгоманова, як і М. Костомарова, було «авторитетним», й інтелігенція, не вникаючи у їх вимушені тактичні плани, а то й не розуміючи їх, приймала це слово «навсправжки» (Б. Грінченко). Ревізуючи цю «чудернацьку» теорію, треба мати на увазі, що вона не була власною побудовою М. Драгоманова. Раніше викладений аналогічний поділ О. Пипіна («Обзоръ истории славянских литератур») І. Франко оцінював як дуже потрібне «діло», адже йшлося про «окремшність» української літератури. М. Драгоманов категорично заперечував проти того, аби у теорії «чотирьох літератур» вбачали призначення української для «домашнього вжитку», і пояснював таке ототожнювання нечіткістю викладу власних думок. Літературу, що мала у російських соціально-політичних умовах малі шанси для розвитку, через 20-30 років можна було розширити. Протягом 70-80-х рр. М. Драгоманов програмував працювати над «основами», а далі — «хто знає...», що станеться з теперішньою Росією...»¹. Від теорії «чотирьох літератур» вчений відмовився у 1875 р., а у 1876 р. взагалі «занехаяв» (О. Лоначевський) думки про «общеруськість». Коли українські симпатії М. Драгоманова вийшли поза межі формули «Література російська, великоруська, українська і галицька», він зрозумів, що доведеться «підвести ризику» під усіма колишніми стосунками з літературними діячами Росії. Шалена атака на нього за поділ «єдиної» літератури з боку російських шовіністичних сил, у тому числі й наукових, посилювалася: цей «хитромудрий Одісей», наважившись «дробити» розумові сили Росії, «хватнув занадто сміливо», твердив М. Рігельман, «провінційне плем'я» не може мати «окремої» літератури, додавав О. Мілюков. В адміністративних колах Києва не сумнівались, що відокремлення української літератури не є кінцевою метою М. Драгоманова, а лише «засобом», яким йому можна буде скористатись.

Намагаючись виявити напрям прогресивного світового руху, проникливий вчений-історик спостеріг у Європі нову тенденцію до демократизації. Український літературний демократизм мав би стати, на його погляд, тією «ниткою», якою б можна було пов'язати Україну з європейським прогресом: стосовно демократизму українська література у порівнянні з європейськими — «сама серйозна». Виходило, що треба було розвивати саме цю рису письменства, щоб мати надійний «повід... на світ висунуть носа» (з листа до М. Бучинського). М. Драгоманов з ентузіазмом приступив до вироблення програми «знизу вверх» та виконання місії «роздзвонювати» у Росії та Європі про найкращі здобутки української демократичної літератури. Правильність вибору саме такої програми —

¹ Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька.

«знизу» — підтверджували переконливі аргументи: по-перше, це було продовження народолубної традиції інтелігентів-шістдесятників і насамперед Т.Шевченка (його міркування про першочерговість «малого діла», тобто книг для народу); по-друге, соціальний склад української нації, серед якої простий народ, «мужики» — готовий і «безспорний» національний елемент, у той час як інтелігенція — «недоїдки офіційної школи польської і великоруської»¹; по-третє, унікальний матеріал з народної словесності, що його опрацював учений, засвідчував воістину могутній духовний потенціал українського простоліду.

Накреслені у статтях та в інтенсивному листуванні М.Драгоманова шляхи розвитку літератури не мали у 70-х рр. серед українських письменників «великих противників, які боронили б іншого літературного ідеалу»². Критик досить обережно переконував у необхідності розробляти пропоновані ним програми, навіть застерігав не приймати їх як «абсолют». Наприклад, І.Рудченко, хоча надавав більшої ваги національному критерію у літературі і через неможливість впливати на «низ» (відсутність української школи, цензура тощо) пропонував шлях майже протилежний, тим «великим противником» М.Драгоманова не став, бо сам перебував під його ідейним впливом. П.Кулішеві так і не вдалось обговорити при зустрічі програмні завдання літератури, за чим він не раз шкодував. Аж наприкінці 70-х рр. члени Старої Громади обґрунтували потребу розвивати літературу для «верхів». Успіхи російської літератури вони пояснювали не демократизацією під впливом європейського прогресу, як про це неодноразово писав М.Драгоманов, а впливом розумового капіталу «верхів» на «низи», тобто ендосмосом — «постійним обміном знань зверху вниз»³. Відсутність цього ендосмосу в українців, як переконували старогромадівці М.Драгоманова, призвела до ренегатства зверху і рабства знизу. Заперечувати першочерговість творення «широкої» української літератури означало б, на думку членів Старої Громади, свідомо спонукати українські верхи до русифікації. Олена Пчілка розробляла конкретну програму розвитку літератури «зверху». Першочерговою проблемою письменниці вважала вдосконалення мови художньої літератури. Визнання найбільшим національним скарбом мови народу було недостатнє для неї — потрібно творити слова «вищого міркування», «випильновані» форми. Власне цю роботу Олена Пчілка

¹ Драгоманов М. Предисловіе // Письмо В.Г.Белинского к Н.В.Гоголю. — Женева, 1880. — С. XVIII.

² Рудницький М. Від Мирного до Хвильового. — С. 104.

³ Архів Михайла Драгоманова. — Варшава, 1937. — С. 201.

визначила як важливий етап сходження української літератури на європейський рівень. Тактики М. Драгоманова — через російську літературу — вона не поділяла.

У реферованому розділі підкреслено, що до подібних переконань опоненти М. Драгоманова приходили пізніше, коли життєвий досвід розвіював наївну, майже містичну віру шістдесятників у животворящу силу простого народу як єдиноздатного розв'язати всі проблеми українського життя. Старогромадівці обґрунтували можливість розвитку літератури «зверху» тоді, коли творча еволюція М. Старицького — поета і перекладача — досягала вершини. Зробити рішучий вибір на користь національних потреб спонукав їх наступ реакції у Росії на початку 80-х рр., коли М. Драгоманов був майже відірваний від рідного ґрунту. Члени Старої Громади саме тоді мали змогу остаточно переконатись у централізаторських діях російської інтелігенції, у гуманність якої, попри гостру критику російського месіанізму, все-таки вірив М. Драгоманов. Вони не хотіли далі жити ілюзіями і не вірили, що національні свободи «спадуть... в подолок» із російськими реформами¹. У такій ситуації про російську літературу як «общу» вже не могло бути мови. Поставало питання розвивати «широку» українську літературу. Ця еволюція старогромадівців була б неможливою без «наштуркувань» М. Драгоманова, а особливо без його універсальної програми, розробленої наприкінці 70-х рр.

Коли Олена Пчілка — «аристократка літератури» (Б. Грінченко) — скеровувала сучасників на творення українського письменства «зверху» чи полемізувала з братом стосовно його «обожнювання» письменства російського, то сильним боком її концепції були положення із «Переднього слова [до «Громади» 1878 р.]». У дисертації аналізується окреслений М. Драгомановим «новий вид» українства, найперше літератури, яка мала розвиватись на ширшій основі, тобто виходити далеко за межі Росії. Інтелігенції, особливо письменникам, треба було «...заректись не йти з України, ...упертись на тому, що кожний чоловік, вийшовши з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському, — єсть видаток з української мужицької скарбниці...»².

Розглядаючи діяльність М. Драгоманова у Галичині, з якою пов'язаний новий етап галицько-українських взаємин і початок «нового» (І. Франко) розвитку літератури, наголошуємо, що конкретна система культурної праці,

¹ Франко І. Сухий пенъ // Літературно-науковий вісник. — 1905. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 88.

² Драгоманов М. Передне слово [до «Громади» 1878 р.] // Вибране. — К., 1991. — С. 306.

розроблена М. Драгомановим, спрямовувала галицьке письменство на шлях утвердження реалістичного напрямку, наповнення художніх творів новоевропейськими тенденціями, розширення перекладацької справи, навернення до народної мови. Поступове загострення взаємин між М. Драгомановим і чільними галичанами викликане цілим рядом причин: його настійливими підкреслюваннями переваг російської літератури, маніфестуванням самостійності української з боку діячів народовського спрямування; декларативним обстоюванням національних проблем у галицькій художній літературі та недооцінкою їх у полемічних статтях М. Драгоманова; надуживанням Шевченковою поезією у Галичині без її глибокого осмислення і недооцінкою з боку М. Драгоманова ролі Т. Шевченка у національному житті українців, особливо у його виступах 70-х рр.; романтичним спрямуванням віршів і драм, публікованих у «Правді», та вимогами новоевропейського реалізму у листах емігранта; релігійними тенденціями у творах галицьких письменників і просвітницькій діяльності народовців, переважно священницького походження, та драгоманівським раціоналізмом та антиклерикалізмом; антисоціалістичним спрямуванням галицької публіцистики і соціалістичними зацікавленнями учнів М. Драгоманова, насамперед І. Франка та М. Павлика. Ці протилежні тенденції, полярні оцінки постійно стикались, драматизуючи стосунки між учасниками літературного процесу. Найголовніша із причин — поява М. Драгоманова на передньому плані галицько-українських літературних стосунків у час найбільшого «взаємного роздрознення» (І. Франко) між інтелігенцією Галичини і підросійської України.

Із Франковою критикою «зовсім не наукового демократизму» М. Драгоманова, як згубного для української нації у випадку його зреалізування, не можна не погодитись. Та саме драгоманівське визначення — «*literatura di una nazione plebea*» — спонукало І. Франка до власних наукових студій над проблемою національної своєрідності української літератури. Ця дразлива для українців теза М. Драгоманова — просто «щаслива» на той час риса літератури, бо можна було злитися таким чином з новоевропейством (терміни «плебейська» і «демократична» він вживав як синонімічні). Загалом же у цьому визначенні своєрідності української літератури М. Драгоманов виявився непослідовним, бо заперечував навіть саме поняття «мужичий» письменник і не погоджувався із баченням Т. Шевченка у ряду «народних» поетів, тобто «простонародних». Відтворюючи та аналізуючи погляди М. Драгоманова на роль Т. Шевченка у розвитку української суспільно-художньої думки, дисертант дійшов висновку, що вони під впливом членів

Київської Громади та І.Франка зазнавали значної еволюції. Недооцінка творчості поета, особливо у статтях та виступах 70-х рр., — через неусвідомлення його національного значення, політико-публіцистичний пафос численних шевченкознавчих студій, полемічне спрямування їх, що особливо послаблювало дослідницькі методи М.Драгоманова, відсутність текстологічних шевченкознавчих матеріалів — давала підстави опонентам трактувати М.Драгоманова як Шевченкового антипода, а діяльність визнавати навіть шкідливою для української нації. Та власне шевченкознавча концепція М.Драгоманова спонукала українську критичну думку — від І.Франка до С.Смаль-Стоцького — до наукового осмислення творчості поета. Критичні праці М.Драгоманова, незважаючи на применшення національного критерію та зведення національної сутності літератури до «форми і способу», широко використано в українському літературознавстві. Його аргументи взяв у 20-х рр. ХХ ст. за основу Л.Білецький для наукового витлумачення Т.Шевченка як поета національного. Таким чином, саме М.Драгоманов першим відкинув загальноприйняте тлумачення «народності» як «простонародності», яке впродовж десятиліть ускладнювало науку про літературу, зокрема шевченкознавство. У другому розділі дисертації крізь призму літературознавчої концепції М.Драгоманова докладно розглянута полеміка І.Франка («Література, її завдання і найважливіші ціхи») з І.Нечужем-Левицьким («Сьогочасне літературне прямування»), розкривається, як тлумачили принципи «народності»-«національності» М.Костомаров, П.Куліш, Хв.Вовк, М.Сумцов, Б.Грінченко, І.Рудченко, а також М.Добролюбов та М.Биков.

У літературознавчій концепції М.Драгоманова спостерігається немало взаємозаперечуваних положень, настанов і вимог: поряд з характеристикою української літератури як плебейської подаються вагомі аргументи про неможливість існування «музицької» літератури як такої; критика «наглої» потреби розвивати «широку» українську літературу одночасно супроводжується підштовхуванням «напружитись», щоб випередити «передні ряди» у російській; вимоги творити у «рішучу хвилю» для української нації «руководячу» літературу чергуються з викриттям «фальшивих мірок», які він спостеріг у підході галицьких радикалів до художніх вартостей. Може видатись парадоксальним те, що, незважаючи на ці текстуальні суперечності, літературознавча концепція М.Драгоманова відзначалась досить цілісною внутрішньою структурою, зумовленою прагненням підпорядкувати консолідацію всіх літературних сил для втілення в життя української ідеї. Найповніше його «мораль» викладена у полеміці з Вартовим (Б.Грінченко):

«Один працює для науки про Україну тільки по-московському (або по-польському), будьмо йому вдячні і ті, що пишемо по-українському. Один вірує в українську літературу тільки простонародню, «для домашнього обиходу», — нехай виробля її, а хто вірує в ширшу, нехай собі працює по-своєму, не кидаючи анахеми на невірних, але працюючих по-своєму, все ж таки для української літератури»¹. Цитоване звернення до українських письменників, яке М. Драгоманов прирівнював до євангельської заповіді «Іди постивший і не постивший», викладене тоді, коли він був «не так по-воляцькому настроєний». Насправді поводитись не по-воляцькому майже не випадало, бо в Україні «готувався тільки ґрунт, випробовувалися підходи» (Р. Гром'як), а напрям світового руху уже вимагав нових методів і форм розвитку літератури, новоевропейської проблематики та загальнолюдської широти у ній. Тому драгоманівська критика застарілих концепцій та національної самоізоляції була потрібною і своєчасною.

У розділі III — «Політичні завдання українського письменства у структурі федералістичної програми Михайла Драгоманова» — розглядається проблема політичної заангажованості літератури крізь призму взаємин М. Драгоманова з П. Кулішем, О. Кониським, М. Старицьким, Оленою Пчілкою, І. Франком, М. Павликом, Лесею Українкою. Зіставлення прогресивного європейства, що, за спостереженням емігранта, ішло «в політику», із «слимаковим», майже «мікроскопійним» українським рухом спонукало його до пошуків усіх можливих резервів для поступу. Оскільки найбільший вплив «на публіку» мала література, то на неї покладалося надзавдання — виводити українців із «темряви єгипетської» (М. Драгоманов). Художні твори мали стати плодами цілком свідомої праці, дзеркалом важливих суспільних подій. Застереження М. Драгоманова «не перемішувати» літературу з політикою стосувалося «багатших» літератур. Українська ж повинна, на його думку, найперше навчати «чи господарства, чи політики, чи релігії»². Тому у бездержавних умовах вона мусила бути «руководячою» і виконувати свою «особливу роллю» аж до часу, поки «не вигорить» українська справа.

На початку 80-х рр. М. Драгоманов виявився єдиним, хто відкрито вів політичну агітацію за автономію України. Найкращим засобом для залікування «рани» на її тілі, тобто розриву інтелігенції з народом, він вважав

¹ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. — Коломия, 1894. — С. 93.

² Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Листування І. Франка і М. Драгоманова. — К., 1928. — Т. 1. — С. 96.

«встановлення політичної самостійності України»¹. Оскільки ідея українського сепаратизму проявлялася у «самих тільки почуттях» і не доходила навіть до «літературної ясності», то реальнішою і практичнішою мала бути програма «не сепаратистична, а федералістична». Звідси російську мову треба було визнати «de facto федеральною на Сході Європи»². Будь-яке порушення проблем самостійності української літератури видавалось М. Драгоманову зайвим і навіть шкідливим, оскільки воно могло сіяти національні «ненависті» і «оддаляти час смерті того державного стану, од котрого терплять тепер всі народи Росії...»³. Пропагуючи політичне надзавдання літератури, М. Драгоманов відштовхувався від європейської та української традицій, бо у Європі, за його спостереженням, взагалі немає «письменства неполітичного», а в Україні «хіба які-небудь скіфські могили не мають ніякого зв'язку з політикою...»⁴. Автори «неполітичних» творів, у тому числі російські письменники, навіть улюблений І. Тургенєв, а також організатори Міжнародного літературного конгресу у Відні (1881), що оголосили літературу «понад всякою політикою», зазнавали гострої критики М. Драгоманова. (Стосовно терміна «неполітична культура», то І. Франко обґрунтував його нелогічність, оскільки поняття культури уже включає політичні чинники. М. Драгоманов так само помічав у ньому внутрішню протиріччя, тому намагався обминати це визначення, частіше викриваючи прихильників названого напрямку — «неполітичників»).

Різкий нахил М. Драгоманова до політики розцінювали в українських колах як помітну втрату для науки і літератури. У тому, що вчений «розігрує у Женеві роль віщого Герцена» (М. Костомаров), найбільше звинувачували М. Юзефовича. О. Кониський ще раніше застерігав письменників і найперше М. Драгоманова від «політичних маневрів» у літературі як «небезпечного діла», що може її «поламати й покалічити»⁵. Політична діяльність М. Драгоманова найбільше турбувала П. Куліша, який навіть передбачав «літературні бої» із ним. Причину відмови від політичної доктрини М. Драгоманова письменник радив шукати у «Хуторній поезії», оскільки його,

¹ Драгоманов М. Предисловіе // Письмо В.Г. Белинского к Н.В. Гоголю. — Женева, 1880. — С. XVII.

² Там само. — С. XX.

³ Драгоманов М. На увагу українолюбцям у Росії // Літературно-публіцистичні праці. — Т. 2. — С. 304.

⁴ Там само. — С. 303.

⁵ Кониський О. Український націоналізм // Правда. — 1875. — Ч. 14. — С. 570.

Кулішева, позиція там «налицо»¹. П.Куліш побоювався, що визвольна боротьба у російських умовах — через «дику силу деспотства» — могла збудити «дику силу рабства», що призвело б до здійснення ієреміївського пророкування Т.Шевченка, тобто загибелі нації. Тоді

«...Заговорить
І Дніпро, і гори,
І потече сторіками
Кров у Чорне море
Синів ваших...»²

Передбачувані бої вдалось обминути, тому що М.Драгоманов, як і М.Костомаров та І.Франко, інтуїтивно відчував спритні політичні маневри П.Куліша, тобто «державницько-національний характер» (Є.Маланюк) його поезії. П.Куліш не мав наміру, як писав до М.Драгоманова, «знищувати» його ідеї, оскільки вони необхідні «для спільної справи».

Далі на основі листування М.Драгоманова із членами Старої Громади, М.Павликом та І.Франком характеризується найтяжчий у житті М.Драгоманова період — з часу повної ізоляваності від рідного ґрунту на початку 80-х рр. до формального розриву із старогромадівцями у 1886 р. Якщо у 70-х рр. національні проблеми, що обговорювались в основному на матеріалі взаємин двох літератур, М.Драгоманову вдалось порушувати у пресі, то на початку 80-х рр. тиск реакції унеможливив навіть найменший прорив української думки і, зрозуміло, листування з емігрантом. Це було сприйнято ним як незрозуміле відчуження — ніби «вони з холери повмирали». Аж потім М.Драгоманов дізнався, що старогромадівці перебувають «під потрійним тиском охорони, цензури чи доносу» (В.Антонович), а російська дійсність остаточно зневірила їх у рятівній дії навіть найгуманнішої російської конституції. Письменники молодшого покоління, відчувши ігнорування українських проблем у програмах російських народників, самі доходили, хоч і повільно, до ідеї служіння своїй нації. Б.Грінченко після довгих пошуків виходу із складної української ситуації знайшов порятунок «в одному слові — Україна». Відмовившись від теорій «передовиків», він працював згідно з настановами М.Драгоманова, даними українським письменникам у «Передньому слові [до «Громади» 1878 р.]» — виконувати через складність ситуації «кілька діл» одночасно. В.Самійленка «вирятувала» (О.Дорошкевич) із загальноросійської стихії виразна національна свідомість. Молодь, яка

¹ Лотоцький О. П.О.Куліш та М.П.Драгоманов у їх листуванні. — Прага, 1937. — С. 6.

² Куліш П. Историчне оповідання // Хуторна поезія. — Львів, 1882. — С. 39.

рвалася до революційної боротьби, повідомляла М. Драгоманова, що українці-«культурники» бокують від політики, намагаються показати український рух як тільки літературний. Відмежування письменника від політики М. Драгоманов завжди вважав «наслідком неосвіченості» і взагалі доводив нереальність такої позиції в умовах поневоленої нації. Прокламування лише культурних завдань він трактував як «антиполітичний консерватизм» і виставлення українства перед світом «на сором».

Вимоги М. Драгоманова не залишилися без відповіді в українській літературі. Перша спроба художнього відтворення суспільно-політичного життя належала О. Кониському, авторові повісті «Юрій Горovenко». Прози із подібною політичною гостротою Ом. Огоновський не простежував «в інших літературах європейських»¹. Твір, як не парадоксально, начебто виник на замовлення М. Драгоманова, став реалізацією його вимог до літератури: містив політичну наснаженість, реалістичне спрямування, «живі» типи. Хоча ідейно-політична лінія повісті («узсінька національно сепаратистична ідея») ішла врозріз із федеральною програмою М. Драгоманова, відкидала тогочасні його пошуки «органічної формули» для визначення ставлення українців до російської літератури. Пучка, добре обізнаний з «підвалинами» історії Росії, переконував молодих людей із «гарячими серцями і молодими головами» у першочерговості національного розвитку, бо всі російські ліберальні починання і реформи — це «полум'я», яке «швидко скриється, а великі очерети гнилої соломи довго ще тлітимуть і чадітимуть, застилаючи димом світ»². Хоменко ж вірив у силу народу, молодію інтелігенцію, яка доб'ється невдовзі політичної волі, — «як було в Європі!». Довго очікуваний М. Драгомановим у рідній літературі тип «нового чоловіка», який у російській поставав «новоєвропейцем», у названому творі виведений пропащою силою. Юрій Горovenко — не «неук», не «ретроград» (у повісті не можна не помітити заперечення М. Драгоманову стосовно його докорів українським письменникам у неосвіченості): Пучка давав йому читати Руссо, Вольтера, Фейербаха, Міцкевича, Белінського, Пушкіна, Шевченка. Українець-культурник пройнявся всеросійськими політичними ідеями і виріс у «нового Горovenка». Але відмова від національного ідеалу позбавила його сили і ґрунту. Горovenко став пропащою людиною: «Погиб чоловік... Нізачо погиб!»³.

¹ «Юрій Горovenко». Хроніка з смутного часу Красоченка. Літературна оповістка д-ра Ом. Огоновського // Ватра. — Стрий, 1887. — С. 146.

² Кониський О. Юрій Горovenко // Твори. — К., 1990. — С. 419.

³ Там само. — С. 509.

Чітка політична тенденція твору викликала пожвавлення у реакційних колах і обурення М. Драгоманова. Його аналіз повісті був дошкульним, а оцінки нещадними: повна відсутність характерів, головний герой «придуркуватий», незнання життя і російської літератури; критик фіксував фактичні помилки, анахронізми, сприйняв твір з політичного і художнього боку як «верзякання», що потребувало «Гераклової лопати»¹.

Реалізація вимог М. Драгоманова стосовно «одповідної» літератури завдавала прикрощів І. Франкові: у повісті «Захар Беркут» галичани прочитували ідеалізацію соціалістичного ладу і пропаганду драгоманівського світогляду із його «негативним ставленням» (К. Чехович) до української державності.

Розглядаючи складні взаємини між М. Драгомановим та І. Франком під кутом зору їх заангажованості у політичній сфері, ми не погоджуємось з думкою, що питання «неполітичної» культури стало одним із пунктів розходження між ними, оскільки для І. Франка кінець ХІХ ст. став поворотом «від революційного соціалізму до аполітичної літературної і наукової діяльності»². Прочитання оригінальної художньої творчості в контексті наукової та критичної спадщини І. Франка не підтверджує даної тези. Мав рацію І. Лисяк-Рудницький, який писав про відхід поборника повної політичної самостійності нації від федералістської концепції свого вчителя³, але чіткі морально-політичні орієнтири, свою філософію політики І. Франко зберіг і виклав їх у поемі «Мойсей».

Критика аполітизму галицьких письменників у статтях молодого І. Франка дуже близька до висловлювань вчителя. Із драгоманівською категоричністю і сарказмом він відкидав виступи письменників народовського спрямування на захист самостійності літератури, які без самостійності політичної — «балаканина, ...не варта й торби січки» (26, 9). Ізолюватися від пекучих політичних проблем можуть, на його думку, хіба що автори писаних «на лікті» творів, бо «література, стояча понад партіями, — се тільки ...сон, се ... фантазія, але на ділі такої літератури не було ніколи» (26, 13). Подібні виступи викликали в Ом. Огоновського тверду вимогу «літератури, а не політики». Одночасно із критикою аполітизму у творчості окремих письменників І. Франко спростовував твердження М. Драгоманова про аполітизм української літератури взагалі, розвиваючи проблему

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова. — С. 122; 126.

² Драй-Хмара М. З літературно-наукової спадщини. — Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1979. — С. 245.

³ Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. — Мюнхен, 1973. — С. 130.

політичного значення художніх творів. Праця «Шевченко, українофіли і соціалізм» вирішально вплинула на спрямування шевченкознавчих студій І.Франка, зокрема на вибір теми для докторської дисертації — «Політична поезія Т.Шевченка. 1844-1847 рр.». У статті «Темне царство» молодий критик відкидав, не вказуючи імені опонента, тезу про відсутність «політичної програми» у творах Т.Шевченка. У відповідь на закиди М.Драгоманова начебто один нарис із політичної сатири М.Салтикова-Щедріна важив для розвитку волелюбної думки у Росії значно більше, ніж вся українська література від 60-х рр., І.Франко писав: «Досі великоруська література не має того, що називається політичною поезією» (26, 139). Він делікатно натякав на нереальність драгоманівських вимог творити політичну літературу у «нікчемно-жорстокі» часи панування новочасного російського Нерона. Однак, незважаючи на те, що «щодень Нерони розпинають, морозять, шкварять на огні», саме українська література в особі Т.Шевченка дала перші зразки політичної поезії у Росії. І.Франко не погоджувався із тлумаченням політичних поглядів Т.Шевченка у праці «Шевченко, українофіли і соціалізм». Якщо у цьому дослідженні М.Драгоманова вони інтерпретовані як «більш природні», ніж оперті на досягнення європейської науки, то І.Франко категорично заперечив і цю тезу. У руслі новоевропейського політичного руху і того ж новоевропейського «звороту до реалізму» критик простежував дві «струї» Шевченкової творчості — істинно український патріотизм, а не формальний націоналізм, як це здавалось М.Драгоманову, та намагання відтворити життя українців у живих образах. Ці дві «струї» мали спільну течію і спільну основу — політичне спрямування. Але протест Т.Шевченка проти існуючого ладу, в інтерпретації автора статті «Темне царство», впливав не з позиції «виключного українства», як писав М.Драгоманов у названій праці, а «покривдженої людськості», хоча народилися політичні поеми «Сон» і «Кавказ» (І.Франко першим увів у літературознавчий обіг термін «політична поема») у болях за Україну, у надіях на нові покоління, що здобудуть для народу політичну волю. Незважаючи на чітке політичне спрямування цих поем, І.Франко застерігав від поцінування їх тільки за політичне значення, тобто за реальний зміст. Поеми Т.Шевченка— художні твори, і оцінювати їх треба «мірою вилитою в них високогуманного чуття» (26, 138). Хоча І.Франко дедалі розходився з М.Драгомановим в оцінках літературних творів, заперечуючи раціоналістичний ідеологізм, але драгоманівські критерії — «чітка ідея» «ноевропейство», «думки про волю» — резонували у його виступах. Так, у статті-рецензії «Хуторна поезія П.А.Куліша» (1882) ще переважали політичні погляди М.Драгоманова. Небезпеку творів П.Куліша

І.Франко бачив у бурхливих впливах чуття, яке могло повести «малокритичних» читачів «поза границі правди і логіки». Шевченків вислів «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля» (а Кулішева муза, на думку І.Франка, проводила саме таку ідею) не витримував критики, бо воля для українців «неможлива без рівночасної волі у всіх сусідніх нам слов'янських хатах...» (26, 162). Згаданій рецензії на «Хуторну поезію», як і нищівних Франкових висловів про перекладеного М.Старицьким «Гамлета», М.Драгоманов не коментував. Його гостра критика часопису «Світ» після опублікування у ньому рецензії І.Франка на «Хуторну поезію» із зазначенням, що він «не за доктринерський фанатизм», дає підстави припускати, що М.Драгоманов не схвалював Франкового «пересоловвання» стосовно П.Куліша. Так, у «Вольном слові» (1882. № 31) він кваліфікував переклади М.Старицького і П.Куліша як факт, що викриває безпідставність обмежень української літератури вузькими рамками «для хатнього вжитку». Важливо, що із цим доказом М.Драгоманов звертався до «московських невігласів» тоді, коли з перекладами не був ще знайомий, а лише дізнався про них із газетних повідомлень. Отже, незважаючи на розходження у політичній тактиці, учений належно поцінував переклади М.Старицького та П.Куліша і у художній вартості їх праці не сумнівався.

«Унадок політикофільських ідей» М.Драгоманов визначив як першопричину сповільненості розвитку українського літературного процесу у 80-х рр. Політолог, що за інтелектуальним масштабом не мав собі рівного у тодішній Росії, відчув у середині десятиліття «рішучу хвилю» для української нації, адже посилення соціально-політичних рухів в Англії, Франції, Бельгії, Італії могло б полегшити здобуття політичної волі у Росії. Оскільки М.Драгоманов слушно інтерпретував політичну заангажованість української літератури як історично виправдану традицію, то її, гадав він, тепер міг би продовжити І.Франко, хоча «гризтися» за політику молодому письменникові надійшло вже у 1882 р. У політичній діяльності І.Франко бачив «руїну» своєї письменницької «будущини», та з волею і настановами М.Драгоманова не погоджуватись не міг: не тільки тому, що майже в усіх літературних справах 80-х рр. «числив» на його допомогу, а й мусив дорожити «многочінними» для розвитку української політичної ідеї драгоманівськими вказівками. І.Франко знав, що М.Драгоманову як ученому світового рівня політичне «крутіство» так само надійшло «до оскоми» і що він мріє «спочити душею» коло «всього українського», яке йому дуже «миле». Таким чином, обтяжливі політичні справи трансформувались у внутрішню потребу Драгомановаченого та Франка-поета і вимушено ставали понад їх «улюбленими», наукою

і літературою. Поетичним осмисленням власних політичних маневрів у 1885-1886 рр. та становища М.Драгоманова 80-х рр. були Франкові поезії «Блаженний муж, що йде на суд неправих» та «Сучасна приказка».

Передбачивши небезпеку літературного утилітаризму, що загрожував «розладдям» між представниками старшого і молодого поколінь українських письменників, І.Франко приступив до наукового розгляду проблеми політичної заангажованості письменства. Аналіз німецької літератури («Передмова» до перекладу драми Ф.Шіллера «Вільгельм Телль», 1887) приводив до висновків, що її розквіт не пов'язаний прямою залежністю із суспільно-політичною боротьбою: «прозирчата струя» літератури не змішувалася у Німеччині з «каламутним потоком» політики. І це «роздвоєння» не спричинилося політичним гнітом. Якщо у перших творах Ф.Шіллера політична тема звільнення народу від тиранії проголошувалася як доктрина, то у драмі «Вільгельм Телль» автор свідомо уникав натяків на тогочасні політичні реалії і дотримувався тільки «вимог поетичних», до яких належала ідейність твору. Тільки високі вимоги «поетичні», перетоплені у душі поета з ідейною гармонією, можуть розбуджувати «почуття політичне». Витлумачення цієї проблеми І.Франко продовжив у «Передньому слові» до видання «Шевченко Т.Г. Перебендя» (1889), твердячи, що функції літератури такою ж мірою «утилітарні», як і функції політики, але політика й література розвиваються за своїми власними законами і у різних народів по-своєму. Творча індивідуальність письменника мусить «виломлюватись» із будь-яких суспільних норм і правил. Тільки тоді він виконує свої особливі, але не менш важливі утилітарні функції — «ублагороднює» людські серця. Отже, у зв'язку із вимогами М.Драгоманова «ясної» ідеї, «чіткої» тенденції у літературному творі та його критикою «неполітичної» літератури перед І.Франком постала необхідність науково обґрунтувати категорії ідейності і тенденційності. Уже перші публікації поезій Лесі Українки та дискусії навколо них, листування М.Драгоманова з І.Франком, Лесею Українкою, Оленою Пчілкою, М.Павликом, Ом.Огоновським, полеміка з Б.Грінченком змушували до теоретичного викладу свого розуміння проблеми.

Аналізуючи причини розриву між М.Драгомановим і членами Старої Громади та письменниками галицького народо-вського спрямування, говоримо про необґрунтованість протиставлення політичних устремлінь емігранта «культурницьким» поглядам Старої Громади. По-перше, піднесення і найвищий розвиток політичної і національної ідеї М.Драгоманова, що припадає на 1880-1882 рр., пояснюється майже повною взаємопогодженістю завдань українського політичного і культурного руху

між Києвом і Женевою. По-друге, впродовж другої половини XIX ст. М. Драгоманов виявився «передусім великим просвітителем» (Л.Новиченко). По-третє, відмова авторитетного лідера Старої Громади В. Антоновича від політики чи нерозуміння з його боку значення політичної боротьби для українського прогресу видаються неможливими. Важливо, що ніхто із «неполітичників» не вказував у листах чи публікаціях на «неполітичну культуру» як причину розриву між ними і М. Драгомановим. Непорозуміння між емігрантом і земляками, яке Олена Пчілка пережила як глибоку особисту трагедію, стало «лихом» і для юної Лесі Українки. Її делікатне зауваження з цього приводу досить промовисте: старогромадівці сердиті на її дядька не за його політичні чи інші теоретичні судження, а за «чисто український юмор»¹. Та й крайній, як здавалося б, антипод М. Драгоманова О. Кониський підкреслював, що непорозуміння між ними лише у «деталях». До них він зараховував не політичний «пил» емігранта (у вирішенні політичних проблем О. Кониський цілком покладався на М. Драгоманова: «Се вже Ви ліпше нас знаєте»²), а його погляди на взаємини між українською та російською літературами (вони мусили бути, за О. Кониським, «такі самісінькі», як між українською і французькою, шведською й іншими літературами) і характер («Ви в бочку свого меду всиплете ложку дьогтю»³).

Член драгоманівського гуртка у Києві поет С. Шелухин (псевд. Сергій Павленко) так само заперечував ідейний антагонізм між «культурниками» і «політичниками» («драгоманівцями»), наголошуючи лише на «надмірній полохливості» перших перед російським терором. Проте його спогади ілюстрували не надмірну полохливість, а повне ігнорування та переслідування всього українського з боку російських революціонерів і гострий протест «культурників». Українські «політичники» під впливом «фальшивих» народників «ловилися на гачок» «широких русских идеалов» і пропадали для української роботи. Деякі з драгоманівців, що були свідками «темної ролі» російських революціонерів, відмовлялися від гасел спільної боротьби за політичну свободу у Росії. «На жаль, — писав С. Шелухин, — у Драгоманова ми не знаходили собі піддержки, бо він не бачив того, що робилося у нас, і молодь гинула»⁴. Аж у 1885 р. М. Драгоманову стала відомою позиція членів

¹Українка Леся. Лист до М. П. Драгоманова // Твори: У 12 т. — К., 1978. — Т. 10. — С. 102.

²Листування Драгоманова з Кониським // За сто літ. — Харків-Київ, 1930. — Кн. 6. — С. 291.

³Там само. — С. 306.

⁴Шелухин С. Українство 80-х років XIX в. і мої зносини з Ів. Франком // Літературно-науковий вісник. — 1926. — Кн. 7-8. — С. 270.

Старої Громади: «найбільша шкода» російської літератури у вихованні української інтелігенції полягає в тому, що вона подає «обривки» від ліберальних європейських думок та відучує від самостійного їх вироблення, відвертає молодь від набагато розвиненіших європейських літератур. Йшлося не про заперечування федеральних зв'язків взагалі, а саме російського федералізму; не про аполітизм членів Старої Громади чи відмову від вирішення політичних проблем, а про опозицію київським політичникам через їх антиукраїнські симпатії¹.

У середині 80-х рр. старогромадівці, як і М. Драгоманов, переживали найскладніші за період своєї діяльності часи. Крім переслідувань, інсинуацій, цензурних утисків, посилювався наступ відновленої погодінської теорії, проти якої виступили насамперед К. Михальчук, П. Житецький, В. Науменко. О. Потєбня, який зміг би дати найаргументованішу відсіч шовіністичній науці, не мав наміру вступати у дискусії, які неодмінно перейшли б у політичну площину. О. Пипін у статті «Споръ между южанами и северянами» повторював дратівливі тези із праці «Література російська, великоруська, українська і галицька», що так само вплинуло на стосунки М. Драгоманова із старогромадівцями. Ом. Огоновський поставив політичні проблеми у центрі своєї наукової діяльності. В «Історії літератури руської» зрозумовано літературні дискусії другої половини ХІХ ст., пронизані національно-політичною патріотикою. Ом. Огоновський узагальнював погляди «національників» з обох частин України на першочергові завдання літератури і політики. Якщо М. Драгоманов невідступно добивався політичної свободи у межах Російської федерації, то Ом. Огоновський відстоював «національну самовіж». Національне, що його М. Драгоманов інтерпретував як «форму і спосіб», для Ом. Огоновського — «саме ество відродження суспільно-національного». М. Драгоманов, широ бажаючи рідній літературі швидшого виходу на європейський рівень, бачив цей вихід через російську літературу, поширення якої серед галичан, на його думку, «вкрай необхідне». Ом. Огоновський заперечував цю тезу не менш категорично: «те, що живе для Росії, часом зовсім мертво для Галичини»².

Вимоги М. Драгоманова впливати старогромадівцям на організацію у Галичині радикального руху, припинити «канитель» про самостійність української літератури, «їсти європеїзм хоч із російської миски»³ не знаходили

¹ Див.: Архів Михайла Драгоманова. — С. 29.

² Огоновський Ом. Історія літератури руської. — Львів, 1887. — Част. I (Вступ). — С. XVI; Част. IV. — С. 267, 295.

³ Листування Драгоманова з Кониським. — С. 296.

підтримки. Вимушена відмова Т.Лебединцева у публікуванні в «Киевской Старине» його цінних наукових матеріалів, часті непорозуміння через зтяжне переписування статей у Галичині і зміну адреси як у Женеві, так в Україні, псевдоніми, прийняття справді «дивовижних» рішень у Києві під тиском реакції — все це дратувало змученого непосильною працею і матеріальними нестатками вченого, видавалось системою «півхолопства». Він перебував у середині 80-х рр. у постійному нервовому «розстрої»: із ста приятелів, котрі «братались-сестрились», тепер не було нікого. Позбавлений можливості листування, М.Драгоманов не знав, що від Старої Громади залишилася фактично «жменя» людей, яка одержимо виконувала свою місію до кінця. Панас Мирний у вірші «Привіт М.Драгоманову на ювілей його 30-літньої праці» писав про це:

А в нас ще гірш, ще більше сутеніло,

Нанівець звівсь гурт перших бояків.

І сонце те, що нам раніш хоч мріло,

Туман безчинств катовницьких покрив.

Здавалося, що в мороці беззорім

Погас навек думок огонь святий...

Виконувати вироблену десять років тому програму не було найменшої змоги. Після довгих дискусій кияни змушені були зрікатися попередніх домовленостей і приймати протилежні рішення. Оскільки через неймовірний тиск цензури женецькі публікації дали «мінімальний плюс», то продовжувати роботу над ними, переконували старогромадівці М.Драгоманова, нерезонно. Так само радили почекати із виданням повного безцензурного «Кобзаря» в Женеві — планували видрукувати у Росії своє видання, бо закордонне могло «зіпсувати діло». Через надзвичайну матеріальну скруту просили М.Драгоманова надалі не розраховувати на грошову допомогу. Ситуація підказувала лідерам Старої Громади іти «найвпевненішою дорогою», тобто зосередитись на діяльності у межах можливого, не надіятись на Європу, «бо не таким духом віє від європейської політики, а що буде колись, — то «поки сонце зійде, роса очі вієть...»¹. Однак політичних публікацій «назавше» у Старій Громаді не зрікались. Поширений вислів П.Житецького «нам треба сеє лихо переспати» аж ніяк не означав повної відмови від політичної праці. Члени Старої Громади мали досить широку програму, яку неможливо було викласти у листі. У ній звернено увагу на «найголовніше діло», якого ніколи не можуть зробити політичні публікації. Але для цього потрібно було зустрітись. Розгляд тогочасної кореспонденції і мемуарної літератури

¹Архів Михайла Драгоманова. — С. 294.

підтверджує, що висновки про «мінімальний плюс» політичних публікацій М. Драгоманова, надто образливі і болючі для нього, все-таки небезпідставні. Так, І. Франко просив емігранта не надсилати в Україну «Вольного слова», тому що його тут ніхто «не дістає». Значно пізніше він засвідчував, що «Громаду» читали одиниці «мовчки», а «многоцінна» праця «Шевченко, українофіли і соціалізм» залишалася «скарбом, на довгі роки закопаним у землю»¹.

У завершенні розділу розглядається політична тактика М. Драгоманова у другій половині 80-х — на початку 90-х рр., виразно заявлена у листуванні з О. Кониським, І. Франком, М. Павликом, у статті «В справі відносин українців до російської літератури», полеміці з Вартовим (Б. Грінченком), у багатопроблемній праці «Чудацькі думки про українську національну справу». М. Драгоманов вбачав «дуже щасливий випадок» для українців у симпатіях росіян — навіть при їх централістичних устремліннях — до адміністративної децентралізації і земської автономії. Цю прихильність треба було, за його порадами, використати, тобто «налягти» на земську автономію, не виставляючи при тім національних проблем. Ця тактика знову приводила до російської літератури, до її «посередницької» ролі. Передбачаючи виступи опонентів, М. Драгоманов вирішив зайнятися прикрою «гайдамачиною». Його гострополемічні статті, як, наприклад, «В справі відносин українців до російської літератури», були болючим батоном для українців. Надто багато зусиль вимагалось від горстки культурно-просвітницьких діячів, щоб зберегти хоча зовнішні ознаки національного життя, оборонити мінімум, що у тих нелюдських умовах був фактично максимумом. Русифікаційні заходи останніх двадцяти років, тобто часу перебування М. Драгоманова в еміграції, настільки здеморалізували «низи» — той народ, який єдиний раніше заховував «безсумнівний» національний елемент, що першочерговість російсько-українських політичних завдань відпадала. Українофіл Марко із повісті Б. Грінченка «Сонячний промінь» жажнувся від побаченого і почутого у селі, де сподівався реалізувати свої політичні ідеї. Це було не те чепурне село, до якого він звик. Тут уже навіть тини не ті — сірі і руді, «кладені з каміння, часом на гнояці, що стирчала з-межи каменюк». Парубоцька та дівоча одежа, що колись дивувала вишуканістю покрою та естетикою барв, вражала «нечупарністю». Люди старшого віку і зовсім молоді, що почувалися одним «обществом», «тягли горілочку», «впивались». Приголомшували Марка «сьогочасні» народні пісні. Не тільки парубки вигукували

¹ Драгоманів М. Шевченко, українофіли і соціалізм. Друге видання з передмовою І. Франка. — Львів, 1906. — С. V.

Параход їдють з накладом

Две Параші сидять рядом...,

але й дівчатка років тринадцяти-чотирнадцяти не соромились і собі вигукувати подібне¹. Отже, тільки у літературі українська нація могла «придбати змогу виявляти своє „я“»².

У розділі розглядається також позиція Лесі Українки та П.Куліша у літературних дискусіях навколо проблеми політичної заангажованості літератури. Критики неоднозначно ставились до висвітлення взаємин між поетесою та її улюбленим дядьком, інколи прямолінійно дошукуючись ідейно-політичних впливів М.Драгоманова у її художній творчості або ж так само прямолінійно відкидаючи будь-яку спорідненість та духовний зв'язок між ними. У літературознавстві досить довго побувала парадоксальна пересторога про те, що М.Драгоманов «зовсім далекий від ідейних спрямувань Лесі Українки» (І.Романченко), або ж творчість поетеси виставлялася «найрізкішим противенством ідей і світогляду Драгоманова» (Н.Антоненко). Дослідники не могли уникнути і механічного поділу геніальної індивідуальності Лесі Українки на «тіло», дане їй матір'ю, і «душу» — М.Драгомановим (М.Драй-Хмара). Висновки І.Франка про те, що серед впливових сил українства, які «сильно гнали» поетесу у її творчій еволюції, треба виокремити постать М.Драгоманова, не викликають сумніву. І.Франко належно оцінив природний дар поетеси, її воістину прометеївський вогонь, зрозумів секрети її поетичної творчості. Вплив сильної індивідуальності М.Драгоманова на Лесю Українку переплавлений такою силою її власного художнього генія, що відшукувати чи заперечувати його, посилаючись на окремо вихоплені поетичні рядки чи листування, неможливо і навіть небезпечно. Саме у її творчому принципі «Liberte» (Свобода) М.Драгоманов найперше впізнавав себе. Оце суто драгоманівське відчуття свободи ріднило обох найбільшою мірою. Глибока родинна любов, щире почуття обов'язку і вдячності дорогому дядькові за науку аж до клятв не звернути з його дороги не заважали Лесі Українці зберігати творчу незалежність. Вона критично ставилася до «руководячої» ролі літератури навіть у «рішучі хвили». Будь-яка тенденція, проведена у творі червоною ниткою, їй «разила очі», літературний дилетантизм, як і патріотичні вигукування, обридли, політика втомлювала, а переклади з російської «сприкрилися»³. Таким чином, не відмежовуючись

¹Грінченко Б. Сонячний промінь // Твори: У 2 т. — К., 1990. — Т. 1. — С. 333-334.

²Там само. — С. 341.

³Українка Леся. Лист до М.П.Драгоманова. — Т.10. — С.84-85.

від політики, Леся Українка не мала наміру політизувати літературу, хоч їй це не завжди вдавалося. Так само й П.Куліш, який на початку 90-х рр. пережив «психологічний здвиг» (О.Лотоцький) у ставленні до політики, намагався відокремити її від літератури. Він задекларував себе щиро прихильним до «спасенної справи» М.Драгоманова. Мети — «виробити» українське слово у Святому Письмі — він міг досягти завдяки науковим порадам, консультаціям і навіть «цензурі» М.Драгоманова. Розходження у політичних справах виявилось поверховим у порівнянні із їх єдиністю у глибоких духовних сферах. У розділі підкреслюється, що вимоги М.Драгоманова до літератури, які підпорядковувались реалізації політичної ідеї, хоч інколи й хибні, але історично виправдані: критика «неполітичної» літератури виводила письменників із стану апатії та зневіри, а утилітарні завдання письменства, шкідливі у принципі, випливали з української і світової художньої традиції, оскільки намагання відокремити літературу від політики у бездержавних умовах є, безсумнівно, ілюзорними.

У **висновках** підбито підсумки дисертаційного дослідження: обґрунтовано історичні передумови появи політичного письменника і літературного критика М.Драгоманова в українському літературному русі, традиційно-українські підстави його літературних програм та їх ферментуючу дію. Підсумовуються спостереження над особливостями драгоманівського розуміння національного і космополітичного у літературі, національного і народного, над своєрідністю його бачення художнього прогресу. Підкреслюється, що М.Драгоманов значною мірою свідомо відкинув національні особливості літератури та її індивідуальний характер і поставив їх у залежність від соціально-політичних обставин того часу, тому його теорія «чотирьох літератур», програма «знизу вверх», настанова на «руководячу» літературу були, незважаючи на деякі їх хиби, своєчасними і потрібними. Узагальнюються незаперечні заслуги М.Драгоманова у створенні новоевропейської школи перекладу в умовах репресій і заборон української мови, розвитку українського шевченкознавства, у зародженні «нового» (І.Франко) етапу літературного руху у Галичині. Зазначається, що висновки М.Драгоманова про українську літературу як «літературу плебейської нації» впливали із його утилітарного демократизму. Оригінальність літературознавчої концепції М.Драгоманова найповніше виявилася у складному синтезі української традиції, — логічно доведеної ним до усвідомлення потреби історично-політичного самовизначення нації через культуру, насамперед літературу, як одну з форм ідеологічної свідомості, — і досягнень загальноєвропейської художньої системи.

Основні положення дисертації відбиті у таких **публікаціях**:

1. Михайло Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині XIX століття. — Тернопіль, 1995 (14 д.а.).
2. Іван Франко проти теорії літератури «для домашнього вжитку» // Українське літературознавство. Вип. 56. — Львів, 1992 (0,8 д.а.).
3. Михайло Драгоманов: націоналіст чи космополіт? // Тернопіль (Історичний та літературно-мистецький часопис). — 1992. — № 2 (0,6 д.а.).
4. М. Драгоманов та І. Франко: до проблеми «неполітичної культури» / // Міжнародний конгрес українців. Літературознавство. -Львів, 1993(0,4 д.а.).
5. Михайло Драгоманов проти «народності» Тараса Шевченка // Мандрівець (Освітнянський журнал). — Тернопіль, 1994. — № 1(0,7 д.а.).
6. Ще раз про маніфест української літературної критики // Мандрівець. — 1994. — № 2 (0,6 д.а.).
7. Омелян Огоновський проти теорії «провінціалізму» української літератури // Українська філологія: досягнення і перспективи. — Львів, 1995 (0,4 д.а.).
8. Дещо про Драгоманова, галичан і соціалізм // Мандрівець. — 1996. — № 2-3 (0,8 д.а.).
9. Настанови із Женеви: «Українське письменство має бути новоевропейським...» // Українська еміграція в історії та літературі: Матеріали міжнародної конференції. — Тернопіль, 1996 (0,5 д.а.).
10. Українські «культурники» і «політичні» (до взаємин М. Драгоманова із Старою Громадою) // Українська еліта: минуле, сучасне, майбутнє. — Тернопіль, 1996 (0,5 д.а.).
11. Світоглядно-художня еволюція І. Франка у призмі літературних теорій М. Драгоманова // Іван Франко — письменник, мислитель, громадянин: Матеріали міжнародної наукової конференції. — Львів, 1996 (0,4 д.а.).
12. Проблема «народності»-«національності» Т. Шевченка в українському літературознавстві другої половини XIX століття // III Міжнародний конгрес українців (м. Харків). Літературознавство. — К., 1996 (0,4 д.а.).
13. Дон-Кіхот російської літератури (М. Драгоманов в українсько-російських літературних взаєминах) // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. Т. ССXXXIV. Праці філологічної секції. — Львів, 1997 (1,2 д.а.).
14. Сухий пеня на дорозі українського слова // Русалка Дністрова. — 1992. — Ч. 4; 5 (1 д.а.).

Куца О.П. Михаил Драгоманов и развитие украинской литературы второй половины XIX столетия.

Диссертация на соискание научной степени доктора филологических наук по специальности 10.01.01 — Украинская литература. Львовский государственный университет им.Ивана Франко. Львов, 1997.

Защищается рукопись, в которой рассматриваются идейно-эстетические взгляды и целостная литературоведческая концепция политического писателя и литературного критика Михаила Драгоманова, который на протяжении трех десятилетий выступал «организатором духовной жизни» (И.Франко) украинцев. Исследуется сложный процесс взаимодействия его украинской идеи с литературным движением (М.Старицкий, Олена Пчилка, С.Руданский, О.Кониский, И.Франко, М.Павлык, Ом.Огоновский, В.Барвинский, Леся Украинка, В.Самийленко, Б.Гринченко) в условиях действия валуевского циркуляра (1863), эмского указа (1876) и негласного запрета украинской литературы 1881 года.

Kutsa O.Mikhailo Dragomanov and the Development of Ukrainian Literature in the Second Half of the 19th Century.

Thesis for the Doctor Candidate scientific degree of philology.Speciality 100101. Ukrainian literature.Lviv Ivan Franko University. Lviv, 1997.

The manuscript that deals with ideological and aesthetic views and the conception of literary criticism of the political writer and critic Mikhailo Dragomanov is presented for approval.

During 30 years M.Dragomanov was «an organizer of spiritual work» (Ivan Franko) of Ukrainians. The complicated process of interaction of the Ukrainian idea with literary movement is investigated (M.Staritsky, Olena Pchilka, S.Rudansky,O.Konytsky, I.Franko, M.Pavlyk, Om.Ohonovsky, W.Barvinsky, Lecya Ukrainka, W.Samiylenko, B.Grinchenko) under the conditions of realizing the Valuyv circullar (1863), emsky (1876) and secret (1881) order.

Ключові слова: М.Драгоманов, політичний письменник, народне і національне, космополітизм, тенденція, демократична література, політична заангажованість літератури, політичне значення літератури.



АВ 36.999

Підписано до друку 12.12.1996р. Формат 60/84/16. Папір друк. № 1.
Друк офсет. Умовн. друк. арк. 1,8. Умовн. фарб. відб. 1,8.
Обл.-вид. арк. 1,8. Наклад 100 прим. Зам. № 19.

Редакційно-видавничий відділ
Тернопільського державного педагогічного інституту,
м.Тернопіль, вул.М.Кривоноса,2, тел. 33-50-55.